

ТҮЛҒАТАНУ
ПОЗНАНИЕ ЛИЧНОСТИ
COGNITION OF PERSONALITY

ӘОЖ: 330.81

Жуманова Г.М*, Кожамкулова И.Е., Нурсой М.

магистр, аға оқытушы М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

экон.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент, Қазақстан

экон.ғ.д. Университет Мугла, Турция

АБАЙДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАСЫ

Автор корреспондент: gulfa_1975@mail.ru

Түйін: Мақалада авторлар Ағартушы-ақынның ғылым мен білім ең алдымен мәдени артта қалушылықтан шығуға, сонымен қатар патриархалдық-феодалдық қоғамның кертартпа кеселдерінен құтылып, қазақтардың еркіндік алып, басқа халықтармен терезесі тең болуға жеткізетіндігін көрсетеді. Яғни белгілі бір халықтың мәдениеті, ғылымы, өнері елінің экономикасымен тығыз байланысты екенін жақсы түсінді. Сондықтан да ол адам дәулет жинауға, бай болуға ұмтылуы керек, сол арқылы ғана кейін білім алып, ғылым бұлағынан сусындай алады, өйткені, ғылымсыз рахат жоқ деп түсінген. Сайып келгенде, Абай әлеуметтік-экономикалық көзқарасын әрқашанда ашық білдіре отырып, оны өсиет етіп, болашаққа аманат етеді. «Мал таптың, байдың. Сол малды сарып қылып, ғылым табу керек. Өзің таба алмасаң, балаң тапсын. Ғылымсыз ахирет те жоқ, дүние де жоқ».

Абай шығармаларында көптеген экономикалық мәселелерді көтеріп, оларды ағартушылық және демократтық көзқарас тұрғысынан шешеді. Ол көшпелі шаруашылықты жете білетіндіктен де Қазақстанды экономикалық жағынан дамытуға байланысты озық ойлар ұсынды. Өзінің тарихи жағдайлардан туындайтын кейбір шектеулеріне қарамастан, бұл пікірлер қазақ халқының қоғамдық-демократиялық қозғалысына қосылған қомақты үлес болып табылатын ұлттық сананың оянуында үлкен қызмет атқарды.

Кілт сөздер: экономикалық пайымдау, сауда, шаруашылық, тұрмыс-салты, егін салу, нарық, білім, еңбек, мәдениет, еркіндік

Кіріспе. Тәуелсіз Қазақстан мемлекетінің алғашқы негіздерін қалаған шақта қазақтың ұлы бабаларының игі дәстүрлеріне жаңаша үңіле қараған жөн. Бүгінде басқа елдермен тең құқылы қарым-қатынас орнатып, дербес экономикалық саяси даму жолына түскен Қазақстанның өткен тарихында даналар мен өмірдің әр саласын сараптаған ойшыл-ғұламалары аз болмаған. Солардың бірі – ұлы тұлға, хакім-философ, қазақтың алғашқы ағартушы- демократы Абай Құнанбаев.

XIX — XX ғасырларда өмір сүріп, талай шығармаларын ұрпақтарына өсиет етіп қалдырған ғұлама ақын Абай Құнанбаевтың экономикалық мәдениетін бүгінгі нарықтық экономикамен ұштастырған абзал. Өйткені оныңөлеңдері мен сөздеріндегі көзқарастың экономикалық қағидаларға тоғыстыруға әбден болады. Оған мысалдар ақын поэзиясынан да, қарасөздерінен де көптеп табылады. Оның ойы айқын, тұжырымды әрі мысалдар арқылы түсінікті. Халықтың экономикалық өміріне, тұрмыс-салтына салыстырмалы түрде сипаттама беруі ұлы ақынның негізгі ерекшелігі.

Теориялық талдау. Ұлы Абай шығармаларының қамтитын тақырып төңірегі кең ауқымды. Қазақ болмысына бекіген, халық тіршілігінде, мінезінде табылатын бар қыр-сыр терең қозғалады. Абайтанушылар ақын шығармашылығын тақырыптық тұрғыда зерттеуді тоқтатқан емес. Бұл заңды да. Абай шығармаларын өсу жағынан, хронологиялық тұрғыдан, эволюциялық жолын ашу, тақырыптық салмағын тексере түсу керек. «Абайтану» ғылымының қазіргі сатысында ойшылдың туындыларының жанр өзгешеліктері аз екішеліп тексерілгендіктен оларды аталған сала зерттеушілері былайша жіктейді:

1. Абайдың лирикасы (ақынның көпшілік шығармасы осы жанрды қамтиды);
2. Абайдың поэмалары;

3. Абайдың аудармалары;
4. Абайдың қарасөздері;
5. Абайдың композиторлық еңбектері. [1, 238]

Абай шығармаларының қай дәуірдегі, қай түрін тексергенде де, ондағы әлеуметтік, тарихтық, мәдениеттік озғын қасиетіне, көркем-шебер классикалық өзгешеліктер нақтылы зерттеумен қатар, ақын өмір сүрген қоғамдағы қайшылықтар, кемшіліктер де нақтылы түрде ашылып жатыр. Соңғы уақытта ғалымдардың назарына ілігіп, бас көтерген таным-түсінік Абай шығармаларындағы экономикалық сипат болып отыр. Абайтанушы, ғалым Мекемтас Мырзахметұлы 2020 жылы жарық көрген «Абайтану дәрістерінің дереккөздері» атты еңбегінде ақын шығармаларындағы «шаруа» сөзін экономика ұғымына телиді. Сөзімізге «Замана, шаруа (экономика)» күнде өзгеріп отырады» деген тармақ тұздық. [1, 221]

Тәжірибелік бөлім. Негізінде ақынның шығармаларындағы экономикалық көзқарастарын дара тақырып ретінде зерттеу толыққанды жүзеге аспаған. Абайдың тұтас идеясын немесе белгілі салаға пікірталасын, мәселен философиялық пайымын сөз еткенде, зерттеушілер оның экономикалық түсінігін, әдетте, ерінбей еңбек етуге, тән мен жанды басқан бойкүйездіктен бойды алыс ұстап, көзсіз, мақсұтсыз малшылыққа тоқтау салуды, сонымен бірге, сауда-саттыққа ден қою, жер бағып, егін салу, қолөнердің бабын келістіру секілді үгіт – насихат шеңберінде қарастырады. Ішкерілей зерттеп, экономика теория биігінен көтере талдау жүргізу өз дәрежесінде емес. Шынтуайтында, ақынның шаруашылық (экономикалық) көзқарастары басқа да ұстанымдары сияқты шығармашылығының белгілі өрнегін, тілдік қорын құрайды. Мәселен, өлеңдері мен қара сөздерінде ақын «бай», «байлық», «базар», «еңбек», «смет», «сауда», «сату», «пайда», «мал», «сомалап ақша», «алтын», «есеп» тағы басқа экономикалық терминдерін қолданған.

Абайдың экономикалық таным, көзқарасын бұған дейін зерттеушілер экономикалық пайымдары ақынның өлеңдерінен гөрі лұғатында (қара сөздерінде) жетік әрі анығырақ жеткізілген деген пікірді айтады. Дегенмен, біз, тақырыпты зерттеу барысында өлең шумақтарында да экономикалық көзқарастардың біразын анықтадық. Біздіңше, ойшылдың аталған салаға көзқарасы өлеңдері мен қара сөздері таразыда тең. Ескеретіні, ақын экономика түсінігін өзі өмір сүрген дәуірдің шындығынан мысал келтіре отырып, болашақты да байыпты болжай білген. Асылында, Абай шығармалары кез-келгеннің тығырыққа тірелгенде, өрнекті өлең іздегенде, сындарлы шешімді қажет еткенде, өмірдің сан соқпағында адастырмас бағдаршамды керек еткенде сүйенетін, сүйетін асқар шыңы. Осы тұрғыда Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев «Абай әлемі бізді жеті түнде адастырмас Темірқазық іспетті. Соған қарап тірлігіміздің дұрыс-бұрысын сараптай аламыз», - деп ой түйеді. [2, 3]

Нәтижелер мен талқылау. Ақын Абай өзі өмір сүрген заманның экономикалық қуатын төрт түлік малмен бағалайды. Алайда арын, жанын малдан жоғары бағалап, өмірдің бар рахатын соған тенеңіндерге налиды. «Мал үшін тілін безеп жанын жалдап, Мал сұрап біреуді алдап, біреуді арбап. Қайда бай мақтаншаққа барған таңдап, жиса да, бай болмапты, қанша малды ап.» [2, 97] Абай жанын жалдап, өзгені алдап немесе ұрлық-қарлықпен келген малдың қайыры болмайтындығын көп айтады. Тағы да ақынның өз сөзіне жүгінсек, мұндайдың «Пайдасынан бой суыт», - дейді. [2, 147] «Мал бақпақтық шаруа боп, Адал тауып асықпай. Құр айғаймен әуре боп, Өнердің жайын баса ұқпай». [2, 148] Демек ойшыл адалдан еңбек етпей экономикалық жағдай тұрақты болмайтынын баса айтады. Ондайлар «Мал жияды мақтанын білдірмекке», «Мақтанға бола жиям деп, Жылқы үшін жұртқа бас ұрма» [2, 289] деп қорытады. «Ақыл бітпес дәулетке, Дәулет бітпес келбетке» [2, 214]. Яғни, қанша жерден жаратуға қимай, мақтангершілік үшін жиған малбір жұттық екенін, еңбек етпесең құр келбетке дәулет бітпейтінін шегелейді. Білгір философ болашақтың байлығы, экономикасы тек білім мен өнермен ғана қанат жаятынын көрегендікпен дөп айтады. «Тұрлаусыздың қолынан не келеді, Ынтасыз қайтып

өнер үйренеді? Еңбегі жоқ, ешпенен мал табам деп, Сендіре алмай, сене алмай сенделеді» [2, 240]. Ұстанымы осы тармақтағы мағынаға саятын жандарға «Пайда көрсең бас ұрып, мақтанды іздеп қайғы алма» деп кеңес береді. Ұлы ақын пайдалы байлықтың кілті еңбек дейді. «Еңбек жоқ, харекет жоқ қазақ кедей» болмақ. [2, 258]. Әлеуметтік ахуал дұрыс болу үшін «Жалға жүр, жат жерге кет, мал тауып кел, Малың болса, сыйламай тұра алмас ел» дей келе, «Тәуекелсіз талапсыз мал табылмас, Еңбек қылмас еріншек адам болмас, Есек көтін жусаң да, мал тауып кел, Қолға жұқпас, еш адам кеміте алмас. Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас, Қардың суы сықылды тез суалар» [2, 259]. Бұл ойда да Абайдан асып айта алмаспыз. Демек, «Еңбек қылсаң ерінбей, тояды қарның тіленбей». Осы өлең жолдарын қазіргі заман көшіне ілестірсек, кәсіптің көзін, еңбектің ебін тапқан елдің, жер асты, жер үсті байлығын өзі игеріп, өзі меңгерген елдің экономикалық жағдайы шатқаяқтамайды. Ақын мысалдарынан аңғарсақ, халқын «Көгалды қуып, ән салып» жүретін шегіртке болмай, «Жаның үшін шаруа» ететін құмырсақадан үлгі алуға шақырады. «Ауызға келіп түс дейміз, Қылып жүріп құр салдық» тармақтары да шегірткенің күйін кешпей, дайынға қол жаймай, байлықтың, барлықтың кілтін еңбектен табуға үндейді [2, 148]. «Тамағы тоқтық, Жұмысы жоқтық, Аздырар адам баласын» [2, 127] деген ұлы ақын «Жан аямай кәсіп қыл» деген тоқтам ұсынады. «Орынсыз ыржаң, Болымсыз қылжаң, Бола ма дәулет нәсіп бұл?» тармақтарымен жоғарыдағы ойды жалғай түседі. Дана Абай бір кәсіп пен шаруаға байланбай, экономикалық халді түзеудің жолы ретінде «Сегіз аяқ» өлеңінде тиянақты білім, адал сауда, егін салуды көрсетеді:

Егінні ебін,
Сауданың тегін
Үйреніп, ойлап, мал ізде.
Адал бол – бай тап,
Адам бол – мал тап,

Қуансаң қуан сол кезде. [2, 127]

Ал кері жағдайдағы кедейлік, тұрлаусыз экономиканың қазығын ақын «еріншіктікке» әкеп қағады. «Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік бәрі осыдан шығады». [3, 18] Кісіні еңбек қылып, мал табуға ұйытқанда, Абай оның мал тауып, мыңғырған бай болуын мақсат етпейді. Мал тауып байлығын адамның «сол малды сарып қылып, ғылым табуы керектігін» насихат етеді. «Дүние де өзі, мал да өзі, Ғылымға көңіл бөлсеңіз», - деп адам баласының малын сарып етіп тапқан білімі экономикалық қуаттылыққа бастайды. [3, 152]

Ойшылдың экономикалық көзқарастары қара сөздерінде де кең көрініс табады. Лұғатының ішіндегі үшінші сөз, он бірінші сөз, отыз үшінші сөз, қырық екінші сөз біздің нысаналы зерттеу тақырыбымызға арналады. Талаптан бастау алған еңбек пен білім ұштасса, шаруа да қоя аяқтан нық тұрады. Ақын әуелгідегі экономикалық көзқарасы кәсіптің бірнеше саласын қамтиды: а) мал бағу; ә) қолөнер үйрену; б) егін салу; в) сауда жасау; г) оқу оқып, білім алу; д) ұстаздық қылу. Осылайша ақын мал тапқысы келген кісінің, экономикасы күйлі елдің мал табу, кәсіп ашу жолдарын, оны жұмсаудың жайын шығармаларында жіліктеп береді. Ақынның: «Егер мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Мал жқтайды, өнер жұтамайды. Алдау қоспай адал еңбегін сатқант қолөнерлі – қазақтың әулиесі сол» [4,102] «Өнер өзі де мал, өнерді үйренбек – өзі де ихсан. Бірақ ол өнер ғадаләттан шықпасын» [4,102-103] деген ойлары жоғарыдағы пікірлерге өзара тоғысып, экономикалық көзқарасы кемелдене түседі. Шаруа шайқалмау үшін «егін, сауда, өнер, ғылым секілді нәрселерге салыну керек», - дейді. Сөйте отырып, халқына «еңбектің ебін, сауданың тегін үйреніп», «ар сатпай, еңбекті сатуды» үлгі етеді. «Адал еңбекпен мал іздемек – ол арлы адамның ісі». [4,52] «Бай барын бағып, кедей жоғын іздеп ел секілденіп іс қылса» экономика да аумалы-төкпелі бола қоймас. Ақынның он жетінші сөзіндегі мына тармақ ойымызды жалғай түседі: «Төк тіленші – адам сайтаны. Харекетсіз сопы – монтаны». [4,71]

Қорытынды. Сонымен Абай замандастарына мал табуға қарсы кеңес бермейді.

Керісінше, мал байлап, қажет шақта малды білімге арнауға талап қылады. Себебі ақын түйсігі болашақтың іргелі экономикасы білімді азаматтардың қолымен құрылатынын білді. Абай заманындағы қазақ экономикасының жалғыз сарындылығы мен тар өрістілігі ойшылдың аталған тақырыптағы аяқ алысының алшаң болуын терең қамти алмайды. Дегенмен де, Абайдың экономикалық көзқарас-пайымы еліміздің экономикалық теориясының болмысқа сай тарихының әліпбиі бола алады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Мырзахметұлы М. Абайтану 3 том. Алматы, 2020, 462 бет
2. Абай шығармаларының академиялық толық жинағы 1 том. Алматы, 2020, 632 бет
3. Дәдебаев Ж. Абайдың антропологизмі. Алматы, 2014, 236 бет
4. Абайдың қара сөздері. Алматы, 2015, 120 бет

Аннотация: В статье авторы отмечают, что наука и образование поэта-просветителя, прежде всего, ведут к преодолению культурной отсталости, а также к избавлению от стигмы патриархально-феодального общества, обретению свободы казахов и равноправия с другими народами. Абай понимал, что культура, наука и искусство определенного народа тесно связаны с экономикой страны. Поэтому он понял, что без науки нет удовольствия, потому что только тогда человек сможет стремиться накопить богатство, разбогатеть, а затем пить из источника науки. В конце концов, Абай всегда открыто выражает свои социально-экономические взгляды, завещает их будущему. «Вы нашли скот и разбогатели. Нам нужно потратить его и познать науку. Если вы не можете познать ее самостоятельно, дайте возможность ребенку. Без знаний нет будущего».

В своих произведениях Абай поднимает многие экономические вопросы и решает их с точки зрения просвещения и демократии. Он также предложил передовые идеи для экономического развития Казахстана, так как ему удалось достичь кочевой экономики. Несмотря на некоторые ограничения исторического контекста, эти взгляды сыграли значительную роль в пробуждении национального самосознания, что является значительным вкладом в социал-демократическое движение казахского народа.

Ключевые слова: экономическое видение, торговля, хозяйство, образ жизни, земледелие, рынок, образование, труд, культура, свобода

Abstract: In the article, the authors note that the science and education of the poet-educator, first of all, lead to overcoming cultural backwardness, as well as to getting rid of the stigma of patriarchal-feudal society, gaining freedom of the Kazakhs and equality with other peoples. Abai understood that the culture, science and art of a certain people are closely connected with the economy of the country. So he realized that without science there is no pleasure, because only then can a person strive to accumulate wealth, get rich, and then drink from the source of science. After all, Abai always openly expresses his socio-economic views, bequeaths them to the future. "You found cattle and got rich. We need to spend it and learn science. If you can't learn it on your own, give it to your child. Without knowledge, there is no future."

In his works, Abai raises many economic issues and solves them from the point of view of education and democracy. He also offered cutting-edge ideas for Kazakhstan's economic development, as he managed to achieve a nomadic economy. Despite some limitations of the historical context, these views played a significant role in awakening national consciousness, which is a significant contribution to the social democratic movement of the Kazakh people.

Keywords: economic reasoning, trade, economy, lifestyle, Agriculture, Market, Education, Labor, culture, freedom